

УДК 811.512.161'373

ESKİ TÜRK ANITLARININ DİLİNDE YENİ KELİMELERİN OLUŞUMUNDAKİ UNSURLAR

Ələkbərli Duyğu

Naxçıvan Dövlət Universiteti,

“Azərbaycan dili” ixtisasüzrə magistr I kurs tələbəsi

e-mail: elekberliduygu4@gmail.com

orcid id: 0009-0005-7748-3287

Özet

Dilin ana anlamsal kategorilerinden biri de kelime yaratma sürecidir. Dilin kendine has özelliklerini yansıtan ve Azerbaycan – Türk dilinin sözlük sisteminin zenginleşmesi ve gelişmesinde olağanüstü öneme sahip olan bu süreç aynı zamanda dilimizin ihtişamını, esnekliğini ve ifade gücünü kanıtlayan faktörlerden biridir. Kelime yaratmanın karakteristik bir özelliği, kelimedeki yeni bir anlam yaratılmasıdır ki, bu, aynı zamanda kelimelerin yeni koşullara göre seçilmesine ve kullanılmasına da olanak tanır. Bu nedenle kelime oluşturma süreci dil araştırmalarının en önemli alanlarından biri olarak kabul edilmektedir.

XIV-XVI. yüzyıllarda Orta Çağ Azerbaycan - Türk edebiyatında çeşitli türlerde çok değerli edebi ve sanatsal örnekler yazılmıştır. Azerbaycan – Türk edebi dilinin söz varlığının zenginleşmesi ve yazı dilinin gelişmesinde önemli bir tarihi aşama olan XIV-XVI. yüzyıllarda yazılan eserler, zengin sözcük – anlam ve gramer özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bu yazarlar arasında G. Burhaneddin, İ. Nesimi, N. Bakuvi, M. Fuzuli, A. Hidayet, Ş.İ. Hatayi gibi birçok

Azerbaycan – Türk şairlerinin “Divan”ı, Hazizi'nin “Arap Hadisi”, “Şeyh Safi Tezkireleri”, “Destani Ahmed Harami” gibi eserlerin yanısıra, 16. yüzyıla ait “Kamil-ut-tabir” gibi tercüme eserlerinin dilinin sözlük ve gramer açıdan incelemesi, milli ana dilin gelişimini ve Azerbaycan – Türk dilinde kelime oluşum sürecini takip etme fırsatı sağlamaktadır.

Bu eserlerin dilinin sözcük zenginliğı, sanat açısından sanatsal ve üslup olanaklarının genişliğı, bir bütün olarak bu yazarların yaşadığı Orta Çağ döneminin edebi – sanat dilinin anlamsal kapsamının ve tematik zenginliğinin tam bir resmini oluşturmaktadır.

Ortaçağ Türk şairlerinin eserlerinin dilini belirleyen unsurlardan biri de bu şairlerin canlı halk dilinden aldıkları kelimelere uygun ekler ekleyerek yeni anlamlı kelimeler oluşturmalarıdır, ya da konuşma dilinde yeni anlamlar kazanan sözcükleri şiirlerinde kullanarak edebi dile yeni bir söz kazandırmışlardır. Çağdaş Azerbaycan – Türk edebi dilinde olduğu gibi, klasik eserlerin dilinde de ağırlıklı olarak üç tip ekin kullanıldığını görüyoruz: yeni söz yapan ekler, sözün şeklini değışen gramer ekleri, anlam veya şekil değıştiren ekler.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türk, Orta Çağ, edebiyat, klasik, gramer, sanatsal.

Abstract

One of the main semantic categories of language is the process of creating words. This process, which reflects the unique characteristics of the language and has extraordinary importance in the enrichment and development of the lexical system of the Azerbaijani-Turkish language, is also one of the factors that proves the magnificence, flexibility and expressive power of our language. A characteristic feature of word formation is the creation of a new meaning in the word, which also allows words to be selected and used according to new conditions. For this reason, the word formation process is considered one of the most important fields of language research.

Very valuable literary and artistic examples of various genres were written in medieval Azerbaijani-Turkish literature in the XIV-XVI centuries. The works written in the XIV-XVI centuries, which were an important historical stage in the enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani-Turkish literary language and the development of the written language, attract attention with their rich vocabulary, meaning and grammatical features. Among these writers, many Azerbaijani-Turkish poets' "Divan" such as G. Burhaneddin, İ. Nesimi, N. Bakuvi, M. Fuzuli, A. Hidayet, S.İ.Hatayi, Hazizi's "Arab Hadith", "Sheikh Safi Tezkireleri", "Destani Ahmed Harami" as well as the study of the language of translation works such as "Kamil-ut-tabir" belonging to XVI century in terms of vocabulary and grammar, provides the opportunity to follow the development of the national native language and the word formation process in the Azerbaijani-Turkish language.

The lexical richness of the language of these works, the breadth of artistic and stylistic possibilities in terms of art, as a whole, form a complete picture of the semantic scope and thematic richness of the literary-artistic language of the Middle Ages in which these writers lived.

One of the factors that determine the language of the works of medieval Turkish poets is that these poets created new meaningful words by adding appropriate suffixes to the words they took from the lively folk language, or they introduced a new word to the literary language by using words that gained new meanings in the spoken language in their poems. As in the contemporary Azerbaijani-Turkish literary language, we see that three types of suffixes are mainly used in the language of classical works: suffixes that create new words, grammatical suffixes that change the form of the word, suffixes that change meaning or form.

Key words: *Azerbaijan, Turkish, Middle Ages, literature, classical, grammar, artistic.*

Giriş

Azərbaycan dili iltisacı dil qrupuna daxil olduğundan dilimizdə sözyaratma prosesi, əsasən, şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir. Həm müasir dövr, həm də dil tariximizə nəzər saldıqda dilin əsasını təşkil edən sözlərin şəkilçilər vasitəsilə yarandığı fikri öz təsdiqini tapır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində hər tarixi dövr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amma bu dövrlər ərzində XIV-XVI əsrləri xüsusi qeyd etməliyə. Çünki anadilli ədəbiyyat təşəkkül tarixi olan bu əsrlər illərdir dilin inkişafına öz töhfəsini verir.

XIV-XVI əsr bədii əsərləri dövrün qrammatikasını leksik-semantik cəhətdən tədqiqinə imkan yaradır. Təbii ki, bu situasiyanın yaranmasında aparıcı mövqeyi dövrün şairlər və onların əsərləritutur. Bu sıralamaya İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayinin bədii irsi, həmçinin “Şeyx Səfinin təzkirələri”, “Dastani-Əhməd Hərami”, “Kəmil-üt-təbir”

(XVI əsr tərcüməsi)və s. əsərləri aid etmək olar.

Müasir ədəbi türk dilində olduğu kimi qədim abidələrin dilində də söz yaradıcılığı prosesi bir neçə formada müşahidə olunur:

1. Leksik yolla
2. Morfoloji yolla
3. Sintaktik yolla

XIV-XVI əsr mütəfəkkirlərinin dilindəki şəkilçilərin bir qisminə nəzər yetirək. Dahi Azərbaycan şairi Nəsiminin “Divan”ına nəzər yetirdikdə onun da dilin leksik-semantik sistemindən istifadə edərək dilin zənginləşməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn;

*Hər kim səni deməzsə rəhman sifətli həqsən,
İtirmiş ol qaragün həqq ilə həqşünası.*

(İ.Nəsimi, 2004: s. 83)

Nəsimi əsərlərinin dilində yeni söz yaradıcılığı prosesində aktiv müşahidə olunan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin orta əsr şairlərinin dilində eyni şəkildə aktiv olduğunu görürük:

- ır⁴(isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçi)

*Şol gül üzrə dağılan ənbər sifətli sünbülə,
Ənbərin reyhan, əcəb, ya mişki-tər dərsəm, nola?*

(İ.Nəsimi, 2004: s.14)

İtirmək – ır⁴(həm feil düzəldən leksik şəkilçi, həm də zaman şəkilçisi funksiyasında işlənir. Burada feildən feil düzəldən leksik şəkilçi)

*Nari-qəmində bağırimi büryan bışirmişəm,
Bildim yəqin ki, nərgisi-məstin dilər kəbab.*

(İ.Nəsimi, 2004: s. 25)

Həqşünas – şünas(adlardan isim düzəldən leksik şəkilçi). Qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixində *həqq* formasında işlənən söz səsdəyişməsi hadisəsi nəticəsində ədəbi dildə *həqq* formasında işlənir.

Söz ustası, qəzəl ustası olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilərə nəzər yetirək.

*Vay, yüz min vay kim, dildardən ayrılmışam,
Fitnə çeşmi sahirü xunxardən ayrılmışam,
Bülbülü-şuridəyəm, gülzardən ayrılmışam,*

*Kimsə bilməz kim, nə nisbət yardən ayrılmışam,
Bir qədi şümşadü gülrüxsardən ayrılmışam.*

(M.Füzuli, 2005: s.57)

Füzuli “Divan” ından verilmiş bənddə -dar (dildar), -xar(xunxar), -zar (gülzar) və s. qeyri məhsuldar şəkilçilərə rast gəlirik. Daha çox klassik əsərlərin dilində gördüyümüz bu şəkilçilər ədəbi dil üçün də aktualdır. Söz ustasının yaradıcılığında bu növ şəkilçilərdən kütləvi şəkildə istifadəyə rast gəlirik. Həmçinin sözdəyişdirici şəkilçilərdən -mı⁴ (nəqli keçmiş zaman), -am² (şəxs sonluğu), -dan²(çıxışlıq hal) və s. nümunə göstərmək olar.

Bəndə nəzər saldıqda Məhəmməd Füzuli emosionallıq və obrazlılıq yaratmaq məqsədilə şəkilçilərin sözlərə ahəng qanununa zidd şəkildə qoşulması halı ilə rastlaşırıq(xunxardən, gülzardən, gülrüxsardən). Bu situasiya şeirin mükəmməlliyini daha da artırır.

*Hər gəh ki, bahar qıldı arayışi-bağ,
Növmidlik urdu laləvəş bağrımə dağ,
Zira tikən üzrə tutdu bülbül məskən,
Gül bad güzərgəhində yandırdı çirağ.*

(M.Füzuli, 2005: s.64)

Füzuli yaradıcılığına aid olan rübai nümunəsinə nəzər yetirək. Rübaidə müasir dövrümüzdə işlənən şəkilçilərlə yanaşı yalnız dövr üçün aktual olan məqamlara da rast gəlirik. Sözdüzəldici şəkilçilər:

-vəş (laləvəş)- ədəbi dildə rast gəlmədiyimiz bu şəkilçi bizə kimi, tək bənzətmə qoşmalarını xatırladır. Amma klassik əsərlərin dilində köməkçi nitq hissəsi kimi deyil şəkilçi kimi işlənmişdir.

-lıq⁴ (növmidlik)- isimdən isim düzəldən leksik şəkilçi

-gah² (güzərgəh) – digər bənddə ahəng qanununa uyğun artırılmayan şəkilçinin əksinə bu bənddə ahəng qanununa uyğunlaşdırılaraq yazılmış şəkilçi ilə rastlaşırıq. -gah şəkilçisi ədəbi dildə birvariantlı şəkilçi olsa da, Füzuli yaradıcılığında bu şəkilçinin ikivariantlı olduğu faktı ilə rastlaşırıq.

-dır⁴ (yandırdı) – həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında işlənə bilir. Burada feildən feil düzəldən leksik şəkilçidir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

- dı⁴ (qıldı, tutdu, yandırdı)- şühudi keçmiş zaman şəkilçisi

- ım⁴ (bağrım) – I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi

-a²(bağrımə) – yönlük hal

-ın⁴ (güzərgəhin) –II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi

-da² (güzərgəhində) – yerlik hal şəkilçisi

Ədəbiyyatımızda XV əsrdə yaşayan və ədəbiyyata yeni bir janrın - tuyuq janrının əsasını qoyan Qazı Bürhanəddin haqqında danışmasaq olmaz. Bürhanəddin yaradıcılığı ilklərlə əhatələnmişdir və təbii ki, bu ilklərin içərisində söz yaratma prosesi də öz yerini tutmağı bacarmışdır.

*Ərmidür sərbazü zərbaz olmayan,
Alaca ördəglərə olmayan?
Yemək, içmək, gülmək, oynamax haram,
Ər günində yara dəmsaz olmayan.*

(Q. Bürhanəddin, 2005: s. 87)

-baz (sərbaz, zərbaz)- adlardan isim düzəldən leksik şəkilçi

-saz (dəmsaz)

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

-an² (olmayan) – feili sifət şəkilçisi

-maq² (yemək, içmək, gülmək, oynamax) – məsdər şəkilçisi

-r⁴- (günində) – mənsubiyyət şəkilçisi

-də² (günində) – yerlik hal şəkilçisi

“Şeyx Səfi təzkirəsi” əsərində də söz yaratma prosesinə leksik şəkilçilərin aktiv işləndiyi müşahidə olunur.

Çünki saldı aşiqi-şeyda bu sözlərgə qulaq,

Könlünün atı anın düz yolidə basdı ayaq. [4, s.73]

XIII əsr Azərbaycan türkcəsində yazılmış, dövrünün ən mükəmməl əsərlərdən sayılan “Dastani-Əhməd Hərami”- nin dili vasitəsi ilə orta əsr Azərbaycan türkcəsində söz yaradıcılığı prosesini izləmək mümkündür.

Düni günə qatıb bular çü getdi,

Beş-on gündə bular Bağdada yetdi.

Bir oda tutdular şəhrin ucunda,

İkən azadəvü qovğa yox anda.

(“Dastani-Əhməd Hərami”, 2004: s.67)

Dövrün digər klassik əsər nümunələrində olduğu kimi burada da ədəbi dillə eynilik təşkil edən sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vardır. (məsələn, düni günə, gündə, Bağdada, şəhrin ucunda (hal şəkilçisi), getdi, yetdi, tutdular (keçmiş zaman şəkilçisi), qatıb (feili bağlama şəkilçisi) və s.).

Klassik əsərlərin dili çox zəngin və çoxşaxəli olduğu üçün şəkilçilərdən istifadə də əhatəlidir. Bu səbəbdən hər şair yaradıcılığında bir nümunə gətirməklə ümumi şəkilçilər haqqında məlumat verməyə çalışdıq. Diqqət olunduqda ədəbi dildə istifadə etdiyimiz şəkilçilərin əksəriyyəti klassik əsərlərin dilində ya müəyyən sədəyişməsi ilə, ya da heç bir dəyişmə olmadan işlədilmişdir. Təbii ki XIV -XVI əsrlərdən günümüzə uzun bir zaman aralığı keçməsi şəkilçilərdə müəyyən dəyişmələrə səbəb olacaqdı. Biz bu əsərləri tədqiq etdiyimiz zaman dilin leksik-semantik sistemində baş verən dəyişiklikləri ədəbi dil ilə müqayisəli şəkildə öyrənmə imkanı əldə edirik. Bu həm dil tarixi, həm də müasir dil üçün çox əhəmiyyətlidir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Dastani-Əhməd Hərami. (2004). Bakı: “Şərq-Qərb”.
2. Qazi Bürhanəddin . (2005). “Divan”. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı.
3. Məhəmməd Füzuli. (2005). Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. İmadəddimn Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider” nəşriyyatı.
5. Səlim Cəfərov. (2007). “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı: “Şərq-Qərb”
6. Əzizxan Tanrıverdi (2017). “ Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”. Bakı: “Elm və təhsil nəşriyyatı”